

Виноградов Г. М.

Імітація монаршної поведінки в “дивних” вчинках Богдана Хмельницького на початку 1649 р.

Увага до постаті Богдана Хмельницького як на фаховому, так і на дилетантському рівні не вщухає вже, навіть попри періодичні офіційні чи неофіційні заборони, протягом трьох з половиною століть. Політичні та ідеологічні чинники, як можна спостерігати останні півтора десятиліття в Україні та, частково, у Польщі, регулярно посилюють інтерес до біографії гетьмана, його вчинків, наслідків діяльності, супроводжуючись, як нерідко трапляється в аналогічних ситуаціях, створенням зі складної, протирічливої, трагічної постаті Б.Хмельницького національного ідола, усі дії якого набувають містичного, пророчого, апріорно історично-виправданого характеру. Концептуальні трагічні помилки, прорахунки, прояви некомпетентності, невиправданої навіть за поняттями тієї епохи жорстокості переважно «делікатно» замовчуються, у кращому разі – обмежуються легкими докорами, а здебільше - пояснюються «злочинною змовою» сучасників-поляків, які свідомо з метою дискредитації сфальсифікували вчинки гетьмана, перебільшивши закономірні для усіх війн трагічні складові україно-польської війни. Як не парадоксально, до сьогодні залишаються, на жаль, поодинокими спроби дати добре аргументоване, позбавлене соціологічних та психологічних штампів, пояснення тих чи інших вчинків Б.Хмельницького та його соратників (як, власне, і представників польського, татарського, російського та турецького таборів), яке б базувалося не на упередженому заздалегідь виправдальному чи звинувачувальному ставленні до подій середини XVII ст., а на підґрунті максимально повного врахування ментальних, поведінкових стереотипів доби. Ми маємо на увазі вишукано-резонансну рецензію Н.Яковенко на серію публікацій перш за все В.Смолія та В.Степанкова [17; див. також: 19], а також деяких інших авторів, зокрема О.Толочка [11] та автора цих рядків [2], присвячених політичній та духовній ситуації в Україні напередодні Хмельниччини, українській національній революції та постаті Хмельницького.

Для наших подальших роздумів немає особливої потреби здійснювати розлогий джерелознавчий та історіографічний аналіз, оскільки він, з одного боку, вимагає спеціальної концептуальної зосередженості, а з іншого - надалі ми будемо оперувати у необхідних випадках виключно загальновідомими, хрестоматійними аргументами, коли можна дозволити собі уникнути розлогих екскурсів щодо розгляду джерел та літератури. Зазначимо лише, що безпосередньо біографії Б.Хмельницького присвячена досить велика кількість робіт з різних наукових та ідеологічних таборів, серед яких в першу чергу слід назвати імена М.Грушевського, М.Кордуби, В.Липинського, І. Крип'якевича, В.Замлинського, Я.Дашкевича, В.Смолія, В.Степанкова, П.Гоя, Я.Федорука, В.Горобця, Т.Чухліба, В.Сергійчука, В.Серчика та багатьох інших. Події кінця 1648 – початку 1649 рр. з огляду на їх особливу роль в контексті подій українських визвольних змагань і які будуть нас цікавити в першу чергу,

зрозуміло, були неодноразово проаналізовані на підставі архівних та введених до наукового обігу джерел. «Екстраваганті» як для етичних та субординаційних сенйорально-васальних уявлень середини XVII ст. риси дій Б.Хмельницького на Різдво 1649 р. у Києві та під час його пізнішої зустрічі з польськими послами у Переяславі в лютому 1649 р. не могли залишитися поза увагою науковців, але, як свідчить знайомство з відповідними працями, запропоновані інтерпретації не можуть задовільнити. Противники наполегливого тяжіння Б.Хмельницького до законного гетьманства та юридично забезпеченої державної влади над українською автономією чи, в перспективі – над легітимно незалежною Україною, як правило тлумачать його невинувато «зухвалу» поведінку як прояв психічної аномалії, епатаж втраченого від жадання абсолютної влади глузд «хама» чи «холопа», який почав зневажати елементарні васальні обов'язки та шляхетський політес тощо. В свою чергу палкі прихильники владних намірів гетьмана та державотворчих амбіцій козацької України в цілому вбачають в його «дивній» поведінці межі 1648-1649 рр. саме принципове ігнорування польсько-шляхетських традицій в контексті усвідомлення силою отриманої влади «правом меча» (чи в скорегованій під впливом технічного прогресу та історичних реалій термінології XVII ст. - «правом шаблі»), що зрештою і стало ґрунтом для наполегливих спроб утворити Українську козацьку державу.

Ми дозволимо собі не погодитися з жодною з наведених думок. По-перше, як свідчать наступні події у розвитку українсько-польських стосунків до смерті гетьмана включно, Б.Хмельницький після порівняно нетривалого періоду «затемнення» повернувся до традиційних способів легітимізації влади, які утвердилися протягом Середньовіччя в християнських та ісламських країнах та продовжували бути чинними і в досліджувану добу. По-друге, така літня, досвідчена людина як Б.Хмельницький навряд без поважних причин так відверто продемонстрував би власне зневажання віковими традиціями, оскільки остаточно втратив би репутацію солідного політика не тільки в польських очах, але і з боку Росії, Туреччини, Криму та інших можливих союзників та партнерів. Крім того, більш уважна інтерпретація вчинків Б.Хмельницького та використання певних нових дослідницьких технологій дозволить, як на нашу думку, запропонувати більш переконливе пояснення поведінкової стратегії нашого героя наприкінці першого етапа національної революції.

Розглянемо для початку, в чому ж саме проявилася «дивина» вчинків Б.Хмельницького та осіб, які його оточували взимку 1648-1649 рр. Під час тріумфального в'їзду до Києва через Золоті Ворота Хмельницький їхав у санях разом з Єрусалимським патріархом Паїсієм та київським митрополітом Сильвестром Косовим (Паїсія спеціально затримали у місті до Різдва, про що мова попереду). Студенти Київського колегіуму у своїх декламаціях вітали Хмельницького як Мойсея, Богом даного (малося на увазі в першу чергу дослівне значення імені гетьмана як калька, до речі, з грецького Теодор чи, в українському варіанті - Федір) для визволення народу з «лядської неволі». Ієрарх відслужив у Святій Софії службу, під час якої вибачив Хмельницькому усі минулі, сучасні та майбутні гріхи, дарував князівський титул, а також

заочно обвінчав з колишньою коханкою Мотроною, яка на той час була у законному шлюбі з Даніелем Чаплинським – відомим ворогом Хмельницького.

Не менш «парадоксальними» виглядають і промови Б.Хмельницького до польських послів у Переяславі у лютому 1649 р. Він, як добре відомо з нотаток у щоденниках послів, називав себе Богом даним єдиновладцем та самодержцем руським, паном і воєводою київським, і взагалі Бог дав за допомогою шаблі довладу над усім народом руським. Крім того, територіальні претензії Хмельницького сягали на заході Львова, Галича та Холма, до того ж Польща («Лядська земля») має загинути, а Русь пануватиме [18, 185-186].

І все це лунало з вуст формально ще підданого польського короля, який і до цих подій, і практично до Переяславської Ради постійно в універсалах, дипломатичних листах та інших офіційних паперах називався не інакше як «Гетьман Його Королівської Милості Війська Запорозького». Після Переяслава, тобто після набуття російського підданства, титулатура гетьмана змінилася на «Гетьман Його Царської Величності Війська Запорозького». В жодному з офіційних документів Б.Хмельницький не титулувався «Гетьман України», оскільки провідним інститутом державності в досліджуваній період був саме інститут підданства, а оскільки гетьман не мав підданих, то вважатися лідером повноцінної незалежної держави (навіть васальної стосовно більш вищої в ієрархії держав) для сучасників не міг. Саме тому автор цих рядків в принципі не погоджується з сучасною міфілогемою про існування Української козацької держави, оскільки, по-перше, посада гетьмана не передбачала державне лідерство в межах її владної компетенції, а розглядалася як військово-адміністративна над козацькою автономією, по-друге, жодна з країн, яка мала законні з точки зору тогочасних державотворчих доктрин право на українські землі (Росія, Польща, Кримське Ханство та Османська Імперія) не була зі зрозумілих причин зацікавлена дозволити стати посаді гетьмана в перспективі повністю державною; по-третє, тільки князь крові чи аристократ, якому князівський титул був пожалований імператором Священної Римської імперії чи турецьким султаном (поряд з російським царем вони вважалися законними спадкоємцями римських імператорів), як це було свого часу з Радзівілом, Любомирським, Васіле Лупулом, Юрієм Хмельницьким, Мазепою, Меншиковим та іншими «світлішими» князями, міг очолити державу, яку християнська та ісламська спільноти визнали б юридично повноцінною. Б.Хмельницький як дрібний шляхтич за походженням, навіть обійнявши гетьманську посаду, не ставав абсолютним державним лідером, для цього йому як мінімум необхідно було або зробити свій рід князівським за відомою схемою, або знайти оригінальний шлях, проте теологічно, юридично та логічно не менш переконливий.

Перший шлях був апробований, як відомо, через старшого сина Б.Хмельницького Тимофія, що побрався з донькою молдавського господаря Васіле Лупула, албанця за походженням та спочатку мусульманина, який отримав князівський титул та посаду від турецького султана за особливі послуги. Цей приклад міг бути для українського гетьмана зразковим, що, поряд з іншими чинниками, спрягло не тільки українсько-турецькому зближенню

протягом антипольських визвольних змагань, але і прийняття Хмельницьким таємно від Польщі та Москви турецького підданства у листопаді 1653 р. незадовго до Переяслава. Крім того, старша донька Лупула була дружиною литовського канцлера Миколи Радзівіла, теж представника «молодої» князівської династії, що не могло не посилювати увагу гетьмана до розігрування перспективної турецько-молдавсько-литовської карти.

Тезу про започаткований Б.Хмельницьким «полівасалітет», яку останніми роками розробляють Т.Чухліб та інші українські дослідники, неможливо прийняти з огляду перш за все на те, що вона елементарно не відповідає принципів історизму, а отже екстраполює на умови XVII ст. невластиві їм риси: особистість могла бути підданою тільки одному господарю, той міг в свою чергу – іншому і так далі у відповідності до ієрархічної державної системи, створеної протягом Середньовіччя; одночасно ж бути підданим володарів країн з різних систем було в принципі неможливо на законному рівні, хіба що за допомогою таємних інтриг та майбутнього скандального розкриття, що й сталося з махінаціями українського гетьмана. Але якщо, як і у випадку з «дивами» межі 1648-1649 рр., Б.Хмельницький пішов на злочинне порушення усталених норм сенйорально-васальних та міжнародних відносин, та ще й освячених християнською догматикою, яка категорично забороняла одночасно служити двом господарям, у нього обов'язково мали бути для цього переконливі аргументи. В котре залишити наведені факти без пояснення, або обмежитися банальною констатацією використання гетьманом ефімерного «права шаблі» чи чогось подібного, було б справжнім піжонством.

Одним з можливих гіпотетичних пояснень «дивацтв» Б.Хмельницького могла б бути свідомі імітація гетьманом стереотипів поведінки східних православних монархів. Представниками так званої Московсько-Гартуської семіотичної (останнім часом перевага віддається термінові «семіологічної») школи Ю.Лотманом, Б.Успенським та В.Живовим на прикладі в першу чергу Івана Грозного та Петра Першого [5; 7; 8; 10; 13; 14; див. також: 12; 15], Я.Любарським на прикладі візантійського імператора Михайла III [9] (теоретико-методологічним підґрунтям для їх концепцій стали ідеї Й.Хьойзінґи та М.Бахтіна про культуру як гру та карнавал [1; 16]) переконливо продемонстровано, що деякі монархи в силу специфіки православної догматики та власних психологічних схильностей особливо гостро відчували себе як помазаників Божих, а отже розглядали власні вчинки як безпосередню реалізацію Божої Милості та Божого Гніву. У такому випадку дії монархів лежали вище земного суду, звичних норм моралі, засуджувати та звинувачувати їх не мав права ніхто зі смертних. Наприклад, прояви нечуваної навіть для свого часу жорстокості Іван IV та Петро I цілком відверто вважали проявами праведного Божого Гніву, яким законно каралися грішники, себе ж згадані царі уподібнювали з архангелом Михаїлом, якому за Біблією належало ексклюзивне право вершити Суд Божий.

Звичайно, у випадку з Іваном та Петром ми маємо сипаву з законними монархами, вихованими на відповідних релігійних та моральних принципах, проте Б.Хмельницькому для аналогічних дій (а проявів сліпої невинуватої жорстокості по відношенню до свого ж єдиновірного селянства з боку козаків, а власне гетьмана та його близького оточення – по відношенню до соратників-полковників, було, як переконливо довела Н.Яковенко [17], більш ніж достатньо) та створення підстав вважати себе монархом необхідно було знайти особливі та у свій спосіб безпрецедентні аргументи. Цьому посприяла низка об'єктивних обставин, а саме: теоретично добре обґрунтована з богословської та світської точок зору київськими інтелектуалами 20-40-х рр XVII ст. в рамках формування українського ранньонаціонального міфу сакралізація Києва та взагалі Русі, які стали оцінювати з позицій абстрактно-містичної біблійної догматики, винесши за межі реальності [3; 4; 11; 20; 21]; традиція тлумачення представниками православної інтелектуальної еліти – радниками Б.Хмельницького – територіальних, часових та етнічних вимірів Русі типологічно подібно до богословських, в першу чергу старозавітніх, категорій (останні розглядалися як зразкові для новозавітніх), що стало в умовах катастрофічного занепаду на межі XVI – XVII ст. руської православної князівської верстви підґрунтям пошуку ідеального володаря, який би відповідав саме ідеальним категоріям, був би по-просту їх живим втіленням; максимальна зорієнтованість в питаннях необхідного відступу від церковних канонів на чисті, так би мовити «незабюрократизовані», ранньохристиянські традиції, що дозволяло здійснити вчинки, здавалося б незаконні з погляду церковних та світських норм, проте легітимні з погляду Божого Суду. Саме для цього Б.Хмельницькому у потрібен був саме Єрусалимський патріарх, оскільки від презентував Святу Землю та Святе Місто Єрусалим (міфологема «богохранимого» Києва була добре відома), а вже одне це давало патріархові право провести над гетьманом згадані вище ритуали, які в очах України та самого Хмельницького набували не просто легітимності (досягти цього звичним шляхом було, зрозуміло, практично неможливо), а майже святості.

Ми запропонували одне з можливих пояснень поведінкової стратегії Б.Хмельницького на початку 1649 р. та деяких його вчинків протягом наступного періоду його гетьманування, скориставшись дослідницькими здобутками представників семіологічного напрямку в сучасній культурології. Автор цих рідків свідомий того, що далеко не усі висловлені положення та міркування прозвучали аргументовано та переконливо, адже вони, з одного боку, прямо протирічать ustalеним в сучасній українській історичній науці поглядам на постать Б.Хмельницького та на характер державотворчих зусиль останнього тайого наступників, а з іншого – залучають до сьогодні ще нетрадиційні в рамках україністики дослідницькі технології. Проте основною метою в процесі написання даної розвідки була спроба по-справжньому творчо використати стосовно «дивних» рис поведінки Б.Хмельницького принцип історизму, який частіше тільки декларується, але на практиці на минуле переносяться невласливі йому на тому чи іншому етапі риси, нав'язуються непритаманні особливості. Є достатньо підстав заявити, що середньовічний та ранньомодерний періоди зазнали та зазнають і досі

суттєвих руйнацій від недостатньо компетентного втручання в їх унікальну ментальну атмосферу, багато в чому відмінну від атмосфери більш пізніших часів.

Бібліографічні посилання:

1. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965 (2-е видання 1990 р.).
2. Виноградов Г.М. Відносини козацтва та селянства у ході української національної революції XVII століття: нові методологічні аспекти проблеми // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дн.: [Б.в.], 2002. – С.11-14.
3. Виноградов Г.М. Особливості інтеграції регіону Подніпров'я в концепцію українського ранньонаціонального міфу (перша половина XVII ст.) // Наддніпрянський історико-країзнавчий збірник. – Дн.: [Б.в.], 1998. – Вип 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. – С. 35-40.
4. Виноградов Г.М. Формування полково-сотенної адміністративної моделі в добу Хмельниччини та Руїни (культурно-міфіологічний та методологічний аспекти) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Дн.: Вид-во Дніпр. ун-ту, 2001. – С. 7-19.
5. Живов В.М., Успенский Б.А. Царь и Бог: Семиотические аспекты сакрализации монарха в России // Успенский Б.А. Избранные труды. – М.: Гнозис, 1994. – Т. 1: Семиотика истории. Семиотика культуры. – С.110-218.
6. Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV - начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – 1994. – Т.3. – С. 68-85.
7. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Отзвуки концепции «Москва – Третий Рим» в идеологии Петра Первого // Успенский Б.А. Указ. соч. – С. 60-74.
8. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века) // Там же. – С. 219-253.
9. Любарский Я.Н. Царь-мим (К проблеме образа византийского императора Михаила III) // Византия и Русь. – М.: Наука, 1989. –С. 56-65.
10. Панченко А.М., Успенский Б.А. Иван Грозный и Петр Великий: концепции первого монарха // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1983. – Т. XXXVII. – С. 54-78.
11. Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. – 1994. - № 1. – С. 111-117
12. Успенский Б.А. *Historia sub specie semioticae* // Успенский Б.А. Указ. соч. – С. 50-59.
13. Успенский Б.А. Антиповедение в культуре древней Руси // Там же. – С.320-332.
14. Успенский Б.А. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен // Там же. – С.75-109.
15. Успенский Б.А. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема) // Там же. – С.9-49.
16. Хейзинга Й. *Homo ludens: Опыт определения игрового элемента культуры* // Хейзинга Й. *Homo ludens. В тени завтрашнего дня.* – М.: Прогресс, 1992. – С. 5-240.
17. Яковенко Н. В кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – 2000. – Вип. 3. – С. 58-78.
18. Яковенко Н. Нарис історії України. – К.: Генеза, 1997.
19. Яковенко Н. Скільки обличчя в війни: Хмельниччина очима сучасників // Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії кявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 189-228)
20. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII - початку XVIII ст.) // Генеза. – 1997. - № 1(5). – С. 18-126.
21. Яковенко Н. Розтятий світ: Україна-Русь в переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. - № 10. – С. 59-70.